

הטופוגרפיה של ירושלים הקדומה - ח"ג

זיקת ירושלים למדבר

2. התלות בקב"ה

ארץ ישראל בכללה, בניגוד מהותי למצרים, מאופיינת בכך שהיא תלויה במטר השמים:

"כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם, אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק: והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות, למטר השמים תשתה מים" (דברים י"א, י"ב).

אמנם מציאות זו מאפיינת את כל ארץ ישראל, אך ברור שככל שמקום מסוים קרוב יותר אל המדבר, התלות שלו בגשם גדולה יותר. אפשר לחזות בביטוייה של תופעה זו באופן ממשי בשנים שחונות, אז רועי הצאן, שאין להם מרעה לצאן במדבר, פולשים מערבה לעבר ההר, שם יש צמחיה ומזון לצאן.

ירושלים עצמה, בגלל קרבתה למדבר, עלולה בקלות להיחפז למקום אליו רועי הצאן מגיעים עם הכבשים והעזים. בכך הופכים אותה רועי הצאן, במידה מסוימת, למדבר.²

הנביא ישעיהו (ס"ד, ט"ו) מתאר מצב בו "ערי קדשך היו מדבר, ציון מדבר היתה, ירושלים שממה: בית קדשנו ותפארתנו אשר הללך אבותינו היה לשרפת אש, וכל מחמדנו היה לחרבה".³

הקרבה למדבר יוצרת תלות מציאותית בכמות הגשמים, ויש לה השלכה על אופי הישוב של המקום.

משמעות התלות

בהמשך לפסוקים שציטטנו לעיל מפרשת עקב, אומרת התורה (דברים י"א, יב): "ארץ אשר עיני ה' אלוך דרש אתה, תמיד עיני ה' אלוך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה".

קיים קשר פנימי בין תלות להשגחה - ככל שאתה יותר תלוי, אתה יותר מושגח. משמעות ההשגחה היא בעצם חיבור, כלומר מציאות התלות מחדדת באדם ובעולם את זיקתם לקב"ה, תלותם בקב"ה ושייכותם לקב"ה. ירושלים תלויה יותר מערים רגילות, ומכח תלות זו מתבטאת זיקתה לקב"ה.⁴

בשיעורים האחרונים עסקנו בהבנת משמעות הטופוגרפיה של ירושלים. בהמשך לדברים, ברצוננו לייחד שיעור זה להבנת משמעות קרבת ירושלים למדבר.

נתאר תחילה את הנתונים המציאותיים המעידים על תופעה זו, ובהמשך נעמוד על משמעויותיה הרוחניות.

1. גבולות המדבר

תופעת גבול המדבר, היא תופעה גיאוגרפית מעניינת. נקודת המפגש של המדבר עם ההר נמצאת בהר אפרים והשומרון באזור הצפוני, ובהר חברון באזור הדרומי. נקודות אלו הינן מזרחיות למדי. קל להבחין בדבר היום דרך מפת היישובים:

בצפון ההר, המפגש עם המדבר הינו באיזור הישובים כוכב השחר ורימונים.

בדרום - בחלקו הצפוני של הר חברון, בגוש עציון של היום, המדבר נושק להר באיזור הישובים מצד, מעלה עמוס, תקוע ונוקדים.

לעומת זאת, באיזור ירושלים המפגש עם המדבר נמצא בנקודה הרבה יותר מערבית: במדרונות המזרחיים של הר הזיתים.¹

לתופעה זו ביטויים אקלימיים רבים, לדוגמה ישנו הפרש של כ- 150 מ"מ גשם בין איזור עין כרם בדרום מערב ירושלים, לאיזור שממזרח לירושלים (אל עזריה וכד').

כמו כן, סוג הסלע במזרח שונה, וממזרח לעיר אנו כבר מוצאים צמחיה האופיינית למדבר (בהתאם לכמויות הגשם הפחותות יותר). אלו אם כן הנתונים הקושרים את ירושלים לסף המדבר.

בהמשך לקו בו הלכנו ביחס לתחומים אחרים בשיעורנו, ברצוננו לטעון כי המציאות הטופוגרפית טומנת בחובה משמעויות רוחניות, וננסה להתבונן בהן.

1 ישראל רוזנסון במאמרו 'מדבר של ירושלים', טללי אורות, מביא לכך ראיה מעניינת מבריחת דוד מירושלים במרד אבשלום (שמואל ב, ט"ו). בפסוק לב שם נאמר "ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לא-להים", כשהכוונה לראש רכס הר הזיתים ככל הנראה. אחר כך בפרק ט"ז, א-ג נאמר "ודוד עבר מעט מהראש והנה ציבא נער מפיושת לקראתו וצמד חמורים חבשים ועליהם מאתים לחם ומאה צמוקים ומאה קיץ ונבל יין. ויאמר המלך אל ציבא מה אלה לך ויאמר ציבא החמורים לבית המלך לרכב והלחם והקיץ לאכול הנערים והיין לשתות היעף במדבר". הנה דוד עבר מעט את ראשו של הר הזיתים לכיוון צפון מזרח וציבא מביא מזון המיועד ליעף במדבר. כלומר, מיד ממזרח להר הזיתים מצוי המדבר. כך גם אומרת הגמרא ב"ר"ה לא. המתארת את עשר המסעות שנסעה השכינה: "ומעיר להר ומהר למדבר", התחנה הפשוטה ממזרח להר הזיתים (ההר אשר מקדם לעיר, יחזקאל י"א, כג) היא המדבר, בגלל קרבתו הגדולה להר הזיתים.

2 תיאור מעניין של תופעה זאת מובא בירמיהו י"ב, י: "רועים רבים שחתו כרמי בססו את חלקתי, נתנו את חלקתי למדבר שממה: שמה לשממה אבלה עלי שממה, נשמה כל הארץ כי אין איש שם על לב: על כל שפיים במדבר באו שדדים כי חרב לה' אכלה מקצה ארץ ועד קצה הארץ, אין שלום לכל בשר: זרעו חטים וקוצים קצרו נחלו לא יועילו, ובשו מתבואתיכם מחרון אף ה'".

3 בסופו של דבר החורבן הגמור המתואר בנביא הינו חורבן העיר והמקדש.

4 סוגיה זו היא סוגיה רחבה ומקיפה. ידועים דברי ר' שמחה בונים מפשיסחא על עונשו של הנחש "עפר תאכל כל ימי חיך" (בראשית מ', יד), עונשו של הנחש הוא הניתוק, מזונו מובטח לו בכל עת ועל כן לעולם לא יהיה זקוק לשום קשר עם הקב"ה. הגאון הרב שלמה פיישר נותן לכך דוגמה מאד יפה:

בחיר ה'". עם קבורת גופות המוקעים, ה' נעתר לארץ ומוריד גשם.

בעמוס ד', ז ואילך מוזכרת בצורת נוספת שיסודה ב"פרות הבשן אשר בהר שמרון העשקות דלים הרצוצות אביונים" (ד', א). העם ממשיך להקריב את קרבנותיו במקדש במקביל לעיוותים החברתיים, ובכך גורם לבצורת הקשה.

3. הבצורת והמקדש

בתפילת שלמה (מלכים א, ח', לה-לו) נאמר:

"בהעצר שמים ולא יהיה מטר כי יחטאו לך, והתפללו אל המקום הזה והודו את שמך ומחטאתם ישובון כי תענם: ואתה תשמע השמים וסלחת לחטאת עבדיך ועמך ישראל כי תורם את הדרך הטובה אשר ילכו בה, ונתתה מטר על ארצך אשר נתתה לעמך לנחלה".

כלומר, המקדש משמש ככתובת אליה יש לפנות בשעת בצורת (וכן בצרות נוספות) כדי להתפלל לה'.

בנבואת חגי מוזכרת בצורת הקשורה ישירות לבניית המקדש (ב', טז ואילך). כל ימי שיבת ציון, עד תחילת בניית הבית מחדש, ישנה בצורת קשה. רק מיום תחילת בנין הבית מחדש חוזרת הברכה אל הארץ (חגי ב', יח-ט):

"שימו נא לבכם מן היום הזה ומעלה, מיום עשרים וארבעה לתשיעי למן היום אשר יסד היכל ה' שימו לבכם: העוד הזרע במגורה ועד הגפן והתאנה והרמון ועץ הזית לא נשא, מן היום הזה אברכך" (וכך בפסוקים המקבילים בזכריה ח', ט-יב).

כלומר, לפני הבניין המחודש של הבית אין גשם ואין ברכה, ורק בניינו גורם להופעתם. מכאן כי קיים קשר הדוק בין ירושלים והמקדש לבין הופעת הגשם.

יש להוסיף כאן נקודה עקרונית בזיקה שבין המקדש לברכה הגשמית. המקדש הינו מקום מיוחד דרכו מעניק ה' את הברכה הגשמית לעולם כולו. העובדה שעם ישראל כציבור וכיחידים צריכים להביא את תבואתם למקדש, באה לבטא את מה שאומר דוד המלך בדברי הימים א, כ"ט, יד "וכי מי אני ומי עמי כי נעצר כח להתנדב כזאת, כי ממך הכל ומידך נתנו לך". נקודה זו מתבטאת דרך כל מערכת המועדים של עם ישראל – בפסח אנו מביאים את העומר, ומכח זה מתברכת התבואה, בשבועות מביאים את הלחם, ומכח זה מתברכים פירות האילן, ובסוכות מביאים מים, ומכח זה מתברכים גשמי השנה. כך גם כל אדם מישראל שיש לו פירות משבעת המינים מעלה ביכורים משבועות ועד סוכות. כתוצאה מכך, עם חורבן המקדש פסקה הברכה מן העולם. אין זה רק נתון טכני הקובע שעד בנין הבית היתה בצורת ועם חידוש הבניה התחדשה הברכה, יש כאן נקודה מהותית - הברכה הגשמית היא גילוי של קרבה אלוקית לעם ישראל וביטוי לכך שה' רוצה את מעשיהם, וזוהי כל מהותו של מקדש, ואכמ"ל.

גם בתהילים קמ"ז, (יב ואילך) אנו מוצאים שירושלים משבחת את הקב"ה על הגשמים והברכה הגשמית שהארץ זוכה לה. לא במקרה ירושלים היא המשבחת, אותה ירושלים שבגלל קרבתה

תלות והשגחה הם שני צדדים של אותו המטבע, ככל שאדם תלוי יותר בקב"ה, כך ברורה לו יותר ההשגחה האלוקית עליו ועל העולם. במובן זה, התלות בה' בעצם קושרת ומחברת את הבריאה אל בוראה. כביכול, במציאות של בצורת, אז אין גשם היורד מן השמים באופן טבעי, ארץ ישראל כולה וירושלים בפרט חוזרים למציאות של מדבר, למציאות שטרם כניסתם של בני ישראל לארץ, למציאות של תלות מוחלטת בקב"ה.

הסיבות לתלות⁵

כשהתורה באה לנמק את הסיבות לתלותה של ארץ ישראל בקב"ה היא מצביעה בעיקר על שני נימוקים מרכזיים: מציאות של עבודה זרה, וחוסר צדק חברתי על גילויי השונים.

עבודה זרה: עניין זה מפורש בדברים י"א, טז-יז:

"השמרו לכם פן יפתה לבבכם, וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם: וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה, ואבדתם מהרה מעל הארץ הטבה אשר ה' נתן לכם".

בימי אליהו, נראה כי זו היתה הסיבה הפשוטה בגללה גזר הנביא "אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי"⁶.

חוסר צדק חברתי: צדק חברתי נזכר בתורה כתנאי לשיבתנו בארץ ישראל בכלל. כך אומרת התורה מפורשות בדברים י', יז ואילך, בפרשה המקדימה את פרשת "והיה אם שמוע":

"כי ה' אלוקיכם הוא אלקי האלקים ואדוני האדונים, האל הגדול הגבר והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד: עושה משפט יתום ואלמנה, ואהב גר לתת לו לחם ושמלה".

כלומר, השאיפה לצדק משפטי וחברתי, בעיקר כלפי גרים, יתומים ואלמנות - היא הדגם שעל עם ישראל ללכת לאורו, ולדבוק במידותיו של הקב"ה: "ואהבתם את הגר כי גרים הייתם בארץ מצרים: את ה' אלוקיך תירא אותו תעבוד ובו תדבק..."

זהו, אם כן, התנאי לשיבה בארץ ישראל.

גם הנבואה מתייחסת לעניין זה, ונזכיר כאן שתי דוגמאות:

בשמואל ב, כ"א מוזכרות שלש שנות בצורת "אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים". הסיבה לבצורת היא פגיעה בזכויות הגרים התושבים בימי שאול. הגבעונים דורשים למסור שבעה מבני שאול להוקעה "והוקענום לה' בגבעת שאול

בספרו דרשות בית ישי כרם א, ע' קלא: איך ייתכן כי כהנים מלגיונו של מלך צריכים לעבוד מגורן לגורן על מנת לקבל את האוכל שלהם? והתשובה היא זאת: שכהנים ברור להם לגמרי מי הנותן להם אוכל. התלות שלהם מזכירה להם בכל עת ורגע כי הם עובדי ה' ותלויים בו. כאמור יש מקום להקדיש לנושא זה שיעור בפני עצמו ואילו כאן רק הזכרנו את העניין בקיצור נמרץ. על הצד המשחית של השפע פסוקים רבים, למשל התורה מרחיבה על כך בדברים ח', יא-יח.

5 בנושא זה נזכיר שני מאמרים: הרב ישראל סמט, הגשם בירושלים, בתוך 'כלביא שכן', עמ' 458 ואילך; שוקי פרייזלר ונועם פרל, על דברי הבצורת, אורות עציון כ, עמ' 119 ואילך. הבאנו בדברינו מקורות המובאים במאמריהם, וחלק מדברינו תואם את דבריהם.

6 יש להרחיב בנושא זה, ולא נעשה זאת כאן.

ומאפשרת לאדם להעניק לזולת את מה שראוי לתת לו. מי שאינו מכיר בכך ואינו נותן לחברו, גם הקב"ה מצדו אינו מעונין לתת לו, ומתקיים כאן עקרון של "מידה כנגד מידה".

ארץ ישראל בכלל וירושלים והמקדש בפרט הינם מקומות בהם תלות זו מורגשת ומוחשית בגלל קרבתם למדבר, ועל כן מהם מצופה מידה גדולה של צדק והתנהגות מוסרית, על מנת שיהיו ראויים עם ישראל לשבת בהיכלו של מלך. לכן מובנת התלות של ירושלים בגשם – הדבר קשור ישירות למהותם של ירושלים והמקדש כמשכן הצדק.

4. המציאות העתידית

בנבואות השונות אנו רואים שלעתיד לבוא תהיה מציאות של שפע מים בירושלים, ומים חיים יצאו מן העיר ויחיו את המדבר. כך אנו רואים ביחזקאל מ"ז בפרקי המקדש, בזכריה י"ד, ביואל ד' וכן בישיעיהו נ"א, יג ועוד.

מים בירושלים

ישיעיהו (ל"ג, יג-כב) מנבא על המציאות המתוקנת, בה יבואו אומות העולם לירושלים למשפט, ותתגלה מלכות ה' על העולם כולו. מציאות זו קשורה להופעת מים בירושלים, שייצאו ממנה וישקו את העולם כולו, כשם שהיה בגן עדן:

"שמעו רחוקים אשר עשיתי, ודעו קרובים גברתי: פחדו בציון חטאים אחזה רעדה חנפים, מי יגור לנו אש אוכלה מי יגור לנו מוקדי עולם: הלך צדקות ודבר מישרים, מאס בבצע מעשקות נער כפיו מתמוך בשחד אטם אזנו משמע דמים ועצם עיניו מראות ברע: הוא מרומים ישכן מצדות סלעים משגבו, לחמו נתן מימיו נאמנים: מלך ביפיו תחזינה עיניך, תראינה ארץ מרחקים... חזה ציון קרית מועדנו, עיניך תראינה ירושלם נוה שאנן אהל בל יצען בל יסע יתדתי לנצל וכל חבליו בל ינתקו: כי אם שם אדיר ה' לנו מקום נהרים יארים רחבי ידים, בל תלך בו אני שיט וצי אדיר לא יעברנו: כי ה' שפטנו ה' מחקקנו, ה' מלכנו הוא יושיענו".

שאלת שאלה מי יגור לנו מוקדי עולם? כוונתה של הנבואה לרמוז לשאלה מי ראוי לשכון בעיר הקדש והמקדש, שם אש תמיד תוקד על המזבח, לא תכבה (ויקרא ו', 1)

והתשובה היא "הולך צדקות ודבר מישרים מאס בבצע מעשקות נער כפיו מתמוך בשחד אטם אזנו משמע דמים ועצם עניו מראות ברע". תשובה זו מזכירה לנו את המזמור בתהילים ט"ו, המונה גם הוא סדרה של מידות טובות שהן תנאי לקרבה לבית ה'.

כשממשיך הנביא לתאר את חזונה העתידי של ירושלים הוא אומר "מקום נהרים יארים רחבי ידים בל תלך בו אני שיט וצי אדיר לא יעברנו". עתידה ירושלים להיות מקום נהרות גדולים,⁹ וה' יגן עליה מכל האויבים. ירושלים בלב ההר – ונהרות יאורים רחבי ידים בתוכה.

למדבר תלויה מאד בגשם, זקוקה לו, ויודעת לשבח את ה' כשהגשם יורד.

במדרש בראשית רבה י"ג, ט מנמקים חז"ל את הסיבות לשינוי שחל באופן השקאת האדמה ממה שנהג בראשית הבריאה:

"רבי חנון דציפורי בשם רבי שמואל בר נחמן אמר מפני ד' דברים חזר בו הקב"ה שלא תהא הארץ שותה אלא מלמעלן. מפני בעלי זרוע, ובשביל להדיח טללים רעים, ושיהא הגבוה שותה כנמוך, ועוד שיהיו הכל תולין עיניהם כלפי מעלה הה"ד לשום שפלים למרום (איוב ה', יא)".

הרב סמט מעיר על המדרש שהסיבות הראשונה והשלישית קשורות לצדק החברתי:

בעלי זרוע יכולים לשלוט על מי הנהר, בעוד הגשם שווה לכל נפש, למקומות הגבוהים והנמוכים, לחזקים ולחלשים, כפי שמופיע באיוב ה', י-יא: "הנתן מטר על פני ארץ ושלח מים על פני חוצות לשום שפלים למרום וקדרים שגבו ישע".

המדרש ממשיך במה שהוזכר לפני כן, מציאות של גשם בשונה מנהרות ומעינות שופעים, מאפשרת לאדם להיות תלוי בקב"ה ולבקש את הגשם. על כן, בעצם הורדת המטר הקב"ה נוהג כמלך צודק המעניק את השפע שווה בשווה.⁷

דברנו על כך שירושלים - שמה צדק ומהותה צדק, ואף מלכה נקרא צדק, ומצופה ממנה וממלכה שינהגו בצדק. כשהמלך נוהג בצדק, וירושלים נוהגת בצדק - היא זוכה לברכה ושפע (ראה ישיעיהו ל"ב, א-ב, טו-כ), וכשהיא אינה נוהגת בצדק - היא הופכת להיות מדבר לכל דבר.

על פי הבנה זאת, קרבת ירושלים למדבר אינה מקרית וסתמית, היא מהותית. היא באה לבטא את תלותה, וממילא את הקשר המיוחד שלה עם הקב"ה. לנקודה המהותית שבעיר - הצדק - יש יכולת להשפיע על הברכה המצויה בה, או חס ושלום על הפיכתה למדבר.

זהו פן אחד של קרבת העיר למדבר, הממחיש דרך תלותה של העיר מבחינה אקלימית ופיזית, את התלות שלה בקב"ה, ואת הציפייה ממנה שהצדק יאפיין את מלכותה, כשם שהוא מאפיין את מלכות ה'.

אם נסכם חלק זה נוכל לומר כי ירושלים קרובה במיוחד למדבר, ועל כן גם בתוך ארץ ישראל כולה, היא תלויה במיוחד בגשם. הסיבות לתלות בגשם הם בעיקר עבודה זרה וחוסר צדק חברתי. ההסבר לדברים הוא שגשם הוא אחד הדברים הניתנים ישירות מהקב"ה.⁸ עבודה זרה משמעותה הכחשת ההכרה כי הגשם ניתן מידי הקב"ה, ולכן במצב זה ה' מונע גשם. ביחס לצדק חברתי - הקב"ה מעניק לאדם חיים על מנת שינהג בהם בצדק וביושר, וכך ירידת הגשם מעניקה לכל אחד ואחד מים באופן שוויוני (בשונה ממעיינות ונהרות המשקים חלקות מסוימות דווקא),

7 ביטוי יפה למשמעות זו של המים אנו מוצאים בדברי איוב כ"ח, כה-כו "לעשות לרוח משקל ומים תכן במדה בעשתו למטר חוק ודרך לחזי קלות". המטר קשור בחוק - בצדק, כפי שתיארנו את הדברים בגוף השיעור.

8 מפתח של גשמים מצוי בידי הקב"ה [תענית ב].

9 זה באופן דומה מופיע גם בישיעיהו ל', כה.

כאמור, כל החזיון הזה הוא פועל יוצא של הצדק שינהג בו הנשיא כחלק מתהליך הגאולה כולו.

המשנה במידות (ב, ו) בתארה את המקדש אומרת: "רבי אליעזר בן יעקב אומר ובו המים מפכין ועתידין להיות יוצאין מתחת מפתן הבית". מדייק שם הגר"א 'ובו המים מפכין' פירושו - עכשיו בו המים מפכין, אבל עתידין הם להיות יוצאין מתחת מפתן הבית. כלומר, לפי הגר"א, ישנם כיום מים חיים המפכים בהר הבית. לעתיד לבא הם יצאו מתחת מפתן הבית.

חז"ל דורשים פרשה מיוחדת זו במסכת יומא ע"ז:

אמר ר' פנחס משום רב הונא צפוראה:
מעין היוצא מבית קדשי הקדשים בתחילה דומה לקרני
חגבים,

כיון שהגיע לפתח היכל נעשה כחוט של שתי,
כיון שהגיע לאולם נעשה כחוט של ערב,
כיון שהגיע אל פתח עזרה נעשה כפי פך קטן,
והיינו דתנן ראב"י אומר: מים מפכין עתידין להיות
יוצאים מתחת מפתן הבית.

מכאן ואילך היה מתגבר ועולה עד שמגיע לפתח בית
דוד.

כיון שהגיע לפתח בית דוד נעשה כנחל שוטף, שבו
רוחצין זבין וזבות נדות וילודות שנאמר 'ביום ההוא
יהיה מקור נפתח לבית דוד וליושבי ירושלים לחטאת
ולנדה' (זכריה י"ג, א).

הגמרא ממחישה את התעצמותו של הנחל ככל שהוא זורם
מזרחה יותר, ומדגישה את צד הטהרה שבמים הללו.

הנביא יואל (פרק ד', יז ואילך) מתאר חזון עתידי בו ה' יקבץ את
כל הגויים אל עמק יהושפט ושם ייערך להם משפט, וכתוצאה
ממשפט זה:

"וידעתם כי אני ה' אלקיכם שכן בציון הר קדשי, והמה
ירושלים קדש וזרים לא יעברו בה עוד: והיה ביום ההוא
יטפו ההרים עסיס והגבעות תלכנה חלב וכל אפקי יהודה
ילכו מים, ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים".

כלומר, בעקבות משפט הגויים בעמק יהושפט ובעמק החרוץ¹⁴
בכל אפקי יהודה ילכו מים, ומעין יצא מבית ה' וישקה את נחל
השטים.

גם כאן גילוי המציאות השלמה של הצדק והמשפט בכל העולם
יתגלה דרך שפע מים היוצאים מן המקדש, משקים את נחל
השטים, ומתקנים ככל הנראה את הזנות שהיתה שם - תיקון
מכח המים היוצאים מן המקדש.

הנביא זכריה, בימי שיבת ציון, מתאר מצב בו באחרית הימים
הקב"ה יאסוף את כל הגויים למלחמה "...ונבקע הר הזיתים
מחציו מזרחה וימה גיא גדולה מאד, ומש חצי ההר צפונה וחצי
נגבה... והיה ביום ההוא לא יהיה אור יקרות וקפאון: והיה יום
אחד יוודע לה' לא יום ולא לילה, והיה לעת ערב יהיה אור: והיה
ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלם חצים אל הים הקדמוני

גם בתהילים מ"ו, ה מוזכר "נהר פלגיו ישמחו עיר א-להים קדוש
משכני עליון". הקשר בין הדברים ברור: מי שמגיע למידות אלו
מגלם בעולם מידה מרבית של צדק, ומכח גילוי הצדק ירושלים
נהפכת למקום נהרים יאורים.

כביכול, יש כאן חזרה אל מציאות גן העדן המרומזת כאן הן
במלה נהרים, והן באזכור היאור. גן עדן - הוא המסמל את
המציאות שלמה, מציאות בה הצדק מתגלה בשלמות.

מים מירושלים אל המדבר

מעבר לרמזים בנבואה על מים בירושלים עצמה, ישנן כאמור
מספר נבואות המדברות על מים היוצאים מירושלים ומשקים
את ים המלח, את המזרח ואת המערב.

אומר ישעיהו (פרק נ"א, ג):

"כי נחם ה' ציון נחם כל חרבתיה ישם מדברה כעדן
וערבתי כגן ה' ששון ושמחה ימצא בה תודה וקול
זמרה".

בתחילת הפרק קורא הנביא לרודפי הצדק מבקשי ה' להתבונן
באברהם ושרה¹⁰. נחמת ציון המתוארת כאן היא שמדבר ציון
יחזור להיות כעדן וערבתי תהיה כגן ה', כלומר ירושלים
ומדברה יחזור להיות שוקקים מים חיים, ויחזור גן העדן אפילו
למדברה של ציון¹¹. בדומה לכך מנבא גם יחזקאל (ט"ז, ג-נה)
ססודם תחזור לפוריותה¹².

הנביא יחזקאל, במסגרת פרקי המקדש, מתאר חזון גאולה עתידי
בו תשוב השכינה אל ירושלים והמקדש יבנה על מכוננו, והנשיא
והכהנים ישליטו צדק ומשפט בארץ (לדוגמא בפרק מ"ה, ט-טו;
מ"ו, יח). בפרק מ"ז מתאר הנביא את הברכה האלוקית שתחול
על הארץ כולה¹³.

הנביא מתאר מים היוצאים מתחת למפתן בית ה' קדימה, וככל
שממשיכים מזרחה הם הופכים לנחל זורם המשפיע ומחיה את
האזור עד הגעתם לים המלח. זרימת הנחל מרפא את המים
המלוחים ומחיה את כל החי במקום.

בסיום הנבואה אומר הנביא: "ועל הנחל יעלה על שפתו מזה
ומזה כל עץ מאכל לא יבול עלהו ולא יתם פרוי לחדשיו יבכר כי
מימיו מן המקדש המה יוצאים, והיה פרוי למאכל ועלהו
לתרופה".

מעבר לתיאור של החייתות ים המלח וחידוש החי והצומח
במקום, מדובר כאן על מציאות של חזרה לגן עדן: העלה לא יבול
והפרי לא יתום ואף יהיו בהם סגולות של מרפא. כביכול גן העדן
שיחזור להיות במקדש, יחזור ויתפשט עד ים המלח ויחיה אותו.

10 אברהם משמש גם כאן כדמות הקשורה בצדק, כפי שדברנו על כך באריכות
בשיעור על מפגשו עם מלכיצדק מלך שלם.

11 וכשם שגן העדן הינו מקום מלא במים ובו נהרות כך גם יהיה עתידה של
ירושלים.

12 ישעיהו בעצמו (מ"א, יח-יט) מתאר "אפתח על שפיים נהרות ובתוך בקעות
מעיינות אשים מדבר לאגם מים וארץ ציה למוצאי מים...".

13 דמיון מסויים לענין זה מופיע בתהילים ל"ו, ט-י: "יריון מדשן ביתך ונחל
עדיך תשקם כי עמך מקור חיים באורך נראה אור".

14 הזכרנו בעבר כי פר' גרסיאל במאמר ביקש לזהות את עמק יהושפט עם נחל
קדרון ואת עמק החרוץ עם הנחל האמצעי.

הבריאה, של עולם שיש בו אור ומים, וכל כולו מבטא את מלכותו של הקב"ה¹⁶.

לא פעם אנו מוצאים שהקב"ה מגלה את מלכותו דרך המים. בבריאת העולם המים הם הדבר המרכזי הקיים בבריאה יחד עם האור, רק ביום השני נפרדים המים. מכאן אנו למדים שהופעת המים - היא ביטוי להופעת מלכות ה' בעולם.

כהמשך לכך אנו רואים את קריעת ים סוף. גם קריעת ים סוף היא ביטוי למלכות ה', בעקבותיה אומר עם ישראל לראשונה ה' ימלוך לעולם ועד.

ביטוי נאה לעניין זה הינו מזמור צג בתהילים. המזמור מדגיש כי מלכות ה' נצחית, והוא קושר זאת למקדש. המזמור רומז גם הוא על מלכות ה' שהתגלתה עם בריאת העולם ובקריעת ים סוף, ובסופו של דבר בבית ה': "לבינתך נאוה קודש, ה' לאורך ימים".

גם מזמור כ"ט מתאר ש"קול ה' על המים... ובהיכלו כולו אומר כבוד: ה' למבול ישב, וישב ה' למלך לעולם". גם דרך המבול התגלתה מלכות ה' וצדקתו - המבול כילה את העולם כולו, פרט למי שהיה בתיבה.

אם כן, כשם שהמים קשורים בצדק הם קשורים גם במלכות. כבר עמדנו בשיעורים הראשונים על הקשר הפנימי בין המלכות לבין גילויה ע"י צדק, וכך גם כאן באמצעות המים.

אם כן, עסקנו במשמעות זיקת ירושלים למדבר, בעיקר בעניין הצדק הנתבע מהעיר והתלות בה' המתלווה לכך. הדברים ניכרים הן בכך שירושלים עלולה יחסית בקלות להיחפץ למדבר, והן בכך שלעתיד לבא היא תתקן את המדבר מכח המים היוצאים מן המקדש.

5. זיכרון להנהגה הניסית במדבר

ברצוננו לעמוד על משמעויות נוספות של קרבת ירושלים למדבר. המדבר הוא מקום ללא צמחיה, בו מצויות חיות רעות. זהו מקום מסוכן לאדם - אין בו מים וכו'. המאפיינים של המדבר הופכים אותו למקום של הפקר¹⁷, מקום שאין יד האדם שולטת בו. דווקא בשל כך, יכול המדבר להיות מקום מפגש מיוחד בין הקב"ה לעם ישראל. גם מבחינת הנוף, המדבר משקף את המציאות הבראשיתית, בה לא שלטה יד אדם, ומכאן זיקתו המיוחדת לקב"ה. זוהי כנראה הסיבה שלא מעט קבוצות, בתקופות שונות, הלכו למדבר מסיבות רוחניות¹⁸.

16 הזכרנו באחד השיעורים את מהות המקדש כמקום מלכותי ולא נחזור על הראיות כאן. לעניין זה קשורה גם האגדה הנפלאה (סוכה ג. ועוד), על דוד המלך שכרה שיתין, צץ תהום ובקש לטטוף את העולם. אמר דוד חמש עשרה שירי מעלות והורידן. כלומר, גם עצם הקמת המקדש וחפירת יסודותיו קשורה למים העומדים להציף את העולם. המים הם מצד אחד מקור חיוניות העולם ומאידך גיסא בכוחם להחריב את העולם - האיזון בין שני קטבים אלו בהקמת המקדש. מקום מלכות ה' בעולם מתגלה כאן בהקשר למים. אגדה זו דורשת ביאור בפני עצמו ואין כאן מקומו.

17 הגמרא בעירובין נד. אומרת: "אם אדם משים עצמו כמדבר זה שהכל דשין בו, תורה נתנה לו במתנה וכיון שנתנה לו במתנה נחלו אל...". מצד שני, במדבר כולם שווים אין פערים בין עשירים לעניים.

18 כת האיסיים בסוף ימי בית שני ומתבודדים נוצרים, להבדיל, מן המאה ה-4 לסה"נ ואילך.

וחציים אל הים האחרון, בקיץ ובחורף יהיה: והיה ה' למלך על כל הארץ, ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד".

הנביא מתאר חזיון של רעידת אדמה בירושלים, בעקבות המלחמה בה ה' שופט את הגויים בירושלים, וכהמשך לרעידת האדמה, מים חיים יוצאים מירושלים מזרחה לים המלח ומערבה לים התיכון. מים אלו יזרמו גם בקיץ וגם בחורף. במקביל, מתוארת תופעה של אור מתמשך גם בערב, ועל כן יהיה יום שהוא לא יום ולא לילה - אלא יום שכולו אור. כשתתקיים מציאות זו, תיודע לעולם כולו מלכותו של הקב"ה.

ברצוננו להתעכב בעיקר על נקודה אחת המודגשת במיוחד, מעבר לעובדה שגם כאן ישנו סוג של גילוי מחודש של גן עדן - מים היוצאים מירושלים ומשקים את גבולותיה של ארץ ישראל, ים המלח והים התיכון. גם ביחס לאור וגם ביחס למים, מתגלה כאן מציאות של אחדות. ביחס לאור, מתוארת כאן מציאות אחדותית של יום אחד בו אין יום ולילה. וכן ביחס למים, האחדות מתגלה בכך שהמים מגיעים עד ים המלח, המים יצאו גם בקיץ וגם בחורף, והתוצאה היא: "והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד". בעקבות קיום חזיונות אלו תתגלה מלכות ה' על כל הארץ, וה' ושמו - גילויו - יחדיו יהיו לאחד.

נראה לנו שמשמעות הדברים היא שמציאות של יום ולילה וכן מציאות של יישוב ומדבר, היא מציאות של שניות, של ניגודים, של ריבוי. החזון העתידי המתואר כאן מדבר על ביטול השניות, ומכחה גילוי האחדות. האור המאיר גם בלילה, והמים המפכים בסוף המדבר בקיץ ובחורף, הם ביטוי לאחדות שבטבע. הלילה הוא הזמן המרוחק ביותר מההופעה הא-לקית, והמדבר הוא המקום המרוחק ביותר ממנה, ודרך הופעת ה' בשני המימדים הללו, מופיעה מלכותו האחדותית של הקב"ה.

באופן פרדוקסלי, לעתיד לבא ארץ ישראל כולה חוזרת למדרגת גן עדן ומפסיקה להיות תלויה בגשם, מפני שמים חיים מצויים בה בשפע ומשקים אותה. דווקא הגויים - הם שיחזרו להיות תלויים בגשם כנאמר בזכריה י"ד, יז: "והיה אשר לא יעלה מאת משפחות הארץ אל ירושלים להשתחוות למלך ה' צבאות ולא עליהם יהיה הגשם"¹⁵.

הצדק המתגלה אצל כל הנביאים במלחמת ה' בגויים ובמשפט שלהם, נותן את אותותיו ומתגלה גם במציאות הפיסית. כשבירושלים ובמקדש נעשה צדק, הוא מתגלה גם בחזיון המים היוצאים ומשקים את העולם כולו, עד הנקודה המרוחקת ביותר - ים המלח.

בזכריה, כאמור, הודגש גילוי מלכותו של הקב"ה. הזכרנו בעבר את הזיקה ההדוקה שבין מלכות לצדק, הן אצל הקב"ה והן אצל מלך בשר ודם. ונקודה זו מתבררת גם כאן, מכח הצדק והמשפט שה' עושה עם כל הגויים מתגלה מלכותו. גילוי מלכותו בעולם הפיזי היא באמצעות המים והאור, חזרה למציאות של תחילת

15 נקודה זו היא חלק ממהלך כולל יותר בו אומות העולם בתחילת הבריאה דומים לישראל, מעשיהם משפיעים על הברכה הגשמית שהם זוכים לה. עם המבול תלות זו נפסקת אצל אומות העולם ונשארת בישראל. ולעתיד לבא אומות העולם חוזרות להיות תלויות בגשם בעוד ישראל מפסיקים להיות תלויים. זהו נושא לשיעור אחר, ואין כאן מקומו.

ויגדה, על מה אבדה הארץ נצתה כמדבר מבלי עבר: ויאמר ה' על עזבם את תורת יי אשר נתתי לפניהם, ולא שמעו בקולי ולא הלכו בה: וילכו אחרי שררות לבם, ואחרי הבעלים אשר למדום אבותם: לכן כה אמר ה' צבאות אלקי ישראל הנני מאכילם את העם הזה לענה, והשקיתים מי ראש. והפצותים בגוים אשר לא ידעו המה ואבותם, ושלחתי אחריהם את החרב עד כלותי אותם".

ירושלים - עיר הצדק - מלאה כולה בבוגדים, רכילות, שקר ומרמה. המדבר מופיע בנבואה מצד אחד, כמקום שאין בו שחיתות. לכן ירמיהו מבקש לברוח מירושלים אל המדבר. אך מצד שני, הפורענות עליה מנבא ירמיהו היא שירושלים עצמה תיהפך למעון תנים ויהודה לשממה, כלומר, למדבר. כך גם מאיים ירמיהו בפרק ו', ו-ח על ירושלים, שה' יהפוך אותה לארץ לא נושבה וישימה שממה:

"כי כה אמר ה' צבאות כרתו עצה ושפכו על ירושלים סלה, היא העיר הפקד כלה עשך בקרבה: כהקיר בור מימיה כן הקרה רעתה, חמס ושד ישמע בה על פני תמיד חלי ומכה: הוסרי ירושלים פן תקע נפשי ממך, פן אשימך שממה ארץ לוא נושבה".

הסכנה שירושלים תיהפך למדבר בעקבות מעשיה, מעוגנת במציאות הטבעית של קרבתה הגיאוגרפית של העיר למדבר.

גם אליהו (מלכים א, י"ט) בורח למדבר, למקום שאינו מקום יישוב, מפני שחיתותם של יושבי הערים. במובן דומה אנו מוצאים שהמדבר היווה מפלט לאלו שרצו להתנתק ממה שמתרחש בתוך מקומות היישוב (ירמיהו ל"ה, מלכים ב, י').

7. החזרת השכינה לירושלים

כשם ששכינה נסתלקה מן המקדש דרך הר הזיתים מזרחה אל המדבר, כך שכינה עתידה לחזור אל ירושלים ממזרח דרך המדבר, כפי שאנו רואים בנבואתו של ישעיהו (מ, ג):

"קול קורא במדבר פנו דרך ה', ישרו בערבה מסלה לאלקינו: כל גיא ינשא וכל הר וגבעה ישפלו, והיה העקב למישור והרכסים לבקעה: ונגלה כבוד ה', וראו כל בשר יחדיו כי פי ה' דיבר".

סיכום

במהלך השיעור עמדנו על כמה משמעותיות של קרבת ירושלים למדבר:

- המדבר הוא מקום הברית, התורה, השראת שכינה והקשר הגלוי והניסי לקב"ה. קרבתו לירושלים מאפשרת ליושבי העיר לזכור כל הזמן את הדרך לארץ ישראל ומשמעותה, וגם את התקווה להחזרת שכינה לירושלים דרכו.

- המדבר הוא מקום המבטא את התלות בקב"ה. קרבת ירושלים אליו מחדדת את התלות בה', ובעקבות זה את הרצון להגביר את הצדק - מהותה של העיר.

- מאידך גיסא, המדבר הוא מקום חורבן, שממה, ארץ לא נושבה וכו'. והקרבה הכל כך גדולה שלו לירושלים, ממחישה את מה שצפוי לעיר אם לא תעמוד במה שנדרש ממנה.

תקופת המדבר היתה תקופה משמעותית ביותר בעיצובו של עם ישראל. בתקופה זו שרתה השכינה באופן מיוחד בתוך מחנה ישראל, וניכרה הקרבה הגדולה של השכינה לכל עם ישראל. היתה זו תקופה ניסית של השגחה ישירה של הקב"ה על עם ישראל במובנים רבים (ענו, מן, באר, שלו וכו') - בתקופה זו נכרתה הברית שבין עם ישראל לקב"ה. לא במקרה התורה נתנה דווקא במדבר, מקום הפקר - שם קבלתה יכולה היתה להיות מוחלטת. ירמיהו (ב', ב) אומר: "הלך וקראת באזני ירושלים לאמר כה אמר ה' זכרתי לך חסד נעוריך אהבת כלולותיך, לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה". כהמשך לקו זה, ניתן להציע כי הימצאותה של ירושלים בקרבת המדבר נועדה להזכיר את קדימותו של המדבר לארץ המיושבת, כפי שזה מבטא במהלך ההיסטורי של עם ישראל טרם כניסתו לארץ. המדבר מזכיר גם את האמונה בחסדיו הגדולים של הקב"ה, ואת ההכרה המוחלטת בתלות בו - כשם שהדבר מתבטא במיוחד במדבר.

זה כנראה מה שעומד מאחורי דבריו של הושע (י"ב, י): "ואנכי ה' אלקיך מארץ מצרים עד אושיבך באהלים כימי מועד". המדבר יכול להיות מקום אליו מחזירים את עם ישראל לפרק זמן מסוים על מנת לחדש עמו את ברית סיני, ואז המדבר מהווה מקום של תשובה ותיקון. יחזקאל, לעומת הושע, אומר (כ', לד-לז):

"והוצאתי אתכם מן העמים וקבצתי אתכם מן הארצות אשר נפוצתם בם, ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה: והבאתי אתכם אל מדבר העמים, ונשפטי אתכם שם פנים אל פנים: כאשר נשפטי את אבותיכם במדבר ארץ מצרים, כן אשפט אתכם נאם א-דני אלקים: והעברתי אתכם תחת השבט ובאתי אתכם במסרת הברית".

בנבואה זו, מגמת ההוצאה למדבר העמים היא משפט פנים אל פנים, כשם שנשפטו אבותיהם של ישראל במדבר.

6. המדבר כניגוד לשחיתות שבירושלים

בעיתים מסוימות, כשירושלים השחיתה את דרכיה, מייצג המדבר מקום בו התרבות לא הושחתה. כך מבקש ירמיה מאת הקב"ה (ט', א ואילך):

"מי יתנו במדבר מלון ארחים ואעזבה את עמי ואלכה מאתם, כי כלם מנאפים עצרת בגדים: וידרכו את לשונם קשתם שקר ולא לאמונה גברו בארץ, כי מרעה אל רעה יצאו ואתי לא ידעו נאם ה': איש מרעהו השמרו ועל כל אח אל תבטחו, כי כל אח עקוב יעקב וכל רע רכיל יהלך: ואיש ברעהו יהתלו ואמת לא ידברו, למדו לשונם דבר שקר העוה נלאו: שבתך בתוך מרמה, במרמה מאנו דעת אותי נאם ה': לכן כה אמר ה' צבאות הנני צורפם ובחנתים, כי איך אעשה מפני בת עמי: חץ שחוט לשונם מרמה דבר, בפיו שלום את רעהו ידבר ובקברו ישים ארבו: העל אלה לא אפקד בם נאם ה', אם בגוי אשר כזה לא תתנקם נפשי: על ההרים אשא בכי ונהי ועל נאות מדבר קינה כי נצתו מבלי איש עבר ולא שמעו קול מקנה, מעוף השמים ועד בהמה נדדו הלכו: ונתתי את ירושלים לגלים מעון תנים, ואת ערי יהודה אתן שממה מבלי יושב: מי האיש החכם ויבן את זאת ואשר דבר פי ה' אליו

- המדבר הוא מקום מפלט ובריחה מן השחיתות החברתית. בזמנים בהם ירושלים מושחתת ואין בה צדק, היא מזמינה את הבריחה למדבר, כפי שביקש הנביא ירמיהו.

לסיום, ישנה דעה מעניינת הקושרת בין שם העיר לבין המדבר. אומנם אין אפשרות לעמוד במדויק על מקור השם ציון, אך יש שרצו להסביר שמקור השם הוא מלשון 'ציה', והוא נובע מקרבתה של ירושלים למדבר. אם דעה זו נכונה, זה רק ממחיש כמה נקודה זו משמעותית במהותה של העיר וצביונה.

בשיעורים הבאים בעז"ה נעסוק בהבנת מקומה של נחלת בנימין כנחלת שכינה.

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יצחק לוי, תשס"ה *
* עורך: יהונתן ברט *

* בית המדרש הווירטואלי שלידי ישיבת הר עציון *
* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
